

# HÁBORÚS ELŐADÁSOK SZERVEZÉSE MAGYARORSZÁGON 1914-BEN – TÖRTÉNETI VÁZLAT –

*Turbucz Péter*

turbuczpeter@indamail.hu

## Absztrakt

*Az I. világháború propagandatörténetének vizsgálata Magyarországon úgy a politikatörténet, mint a hadtörténet szempontjából a kezdetektől perifériára szorult, míg a tágabban értelmezett sajtótörténet, valamint a társadalomtörténet szemszögéből jószérivel föl sem merült. A kevés munkában, ahol a téma egyáltalán érdemi módon tárgyalásra kerül, szinte kizárólag a politika- és hadtörténeti elemzések kontextusában térnek ki a propaganda szerepének bemutatására. A hátszág propagandája – egy-két művészeti és irodalmi alkotástól eltekintve – ma is ismeretlennek mondható. A tanulmány e hiány fölszámolásából kíván részt vállalni egy propagandatörténeti szegmens, a hadi beszédek vagy más szóhasználatban a háborús előadások történetének vázlatos adatolásával, a világháború első időszakát áttekintve. Röviden ismertetésre kerül néhány, a háborús előadásokat inspiráló, rendező, magtartó személy szerepvállalása, valamint áttekintődnek a főbb társadalmi, illetőleg oktatási szervezetek-intézmények, melyek részt vállaltak e rendezvények szervezésében és lebonyolításában.*

## Kulcsszavak

*I. világháború, hátszág, propaganda/propagandatörténet, hadsegélyezés, hadi beszédek/háborús előadások, iskolán kívüli népoktatás, Szabad Lyceum, Erzsébet Népakadémia*

*„Az a sok alkalmi és ünnepi beszéd, melyet a jótékonyság ünnepein vagy alkalmain mostanában elmondanak, a Háború óriás fájának mindenik egy-egy lehulló levele. Majdan az utánunk jövő nemzedékek egyenként fogják e leveleket összeszedni, hogy kiböngésszék belőlük háborús napjaink ama részének történetét, mely az itthonmaradottak részvételét beszéli el a nagy világeseményből.” (Budapesti Hirlap 1915/80:19)*

1914 őszétől német mintára Magyarországon is mind’ fokozottabb hangsúlyt kapott a hátszág lakosságának politikai nevelése, a háború iránti lelkesedés tudatos, hosszú távú fenntartása érdekében. A nemzet értelmisége, a népművelő szervezetek, az oktatási intézmények a

hadsegélyző szervezetek bevonásával 1914 októberétől *háborús délutánok* címmel *hadi előadások* szervezésébe kezdtek.<sup>1</sup>

Ahhoz, hogy a választott tárgy *leíró-adatolása*<sup>2</sup> könnyebben fölvezetésre kerülhessen, illetve az 1914-ben Magyarországon újonnan megjelent speciális műfaj információtörténeti hozadékanak megismeréséhez is, elengedhetetlen egy előrevetett definíció megadása, amely arra a kérdésre épül, hogy pontosan mit kell érteni hadi beszédeken és háborús előadásokon? A *hadi beszédek* vagy más szóhasználatban *háborús előadások* (ritkábban használatos volt a *hadi előadások* kifejezés is) az I. világháború korszakára jellemző tudományos, ugyanakkor népszerűsítő szándékkal fellépő előadásforma, melyet többnyire állami szervezésben és/vagy támogatással, jótékonyági és népművelési céllal rendeztek tudományos- és oktatási-, illetve művészeti és irodalmi társulatok-egyesületek, vagy épp magas rangú magánszemélyek. Ebből következően a hadi beszédek olyan fölolvadások vagy szónoklatok voltak, amelyeket nem mondhatott el bárki, azokat kizárólag a nemzet politikai, katonai és tudományos elitjéhez tartozók tartották/tarthatták,<sup>3</sup> részben megismételve az eddigieket: egyrészt jótékonyági és hadsegélyző, másrészt oktatási és propagandacéllal.

Kissé elidőzve ez utóbbi két szópárnál, kijelenthető, hogy a háborús előadások esetében az oktatási- és propagandacélú felhasználáson nem a hétköznapi-originális szóhasználatból kölcsönzött, és sok esetben a háborús uszítással analóg fogalompárt kell érteni – ezt fontos külön hangsúlyozni –, hanem a háború pedagógiai-népművelő céljainak egyik eszközét. A végső cél látszólag nem a hallgatóság ideig-óráig eleven lelkesedésének retorikai fokozása avagy tulajdonképpeni kiaknázása/megvezetése volt, épp ellenkezőleg. A hosszú távú eredményt – a háború ébresztette tudományos érdeklődést felhasználva – a háború katasztrófájának tényszerű konzekvenciáiból való okulásban és a jövőbeni szellemi és erkölcsi épülésben jelölték meg. A hadi előadások ciklusainak közelebbi célja a háború – Alexander Bernát, a honi filozófia és háborús gondolkodás egyik legnagyobb alakjának szóhasználatával – „*élményszerűségének*” (Alexander Bernát 2014: 12)<sup>4</sup> megértése és teoretikus megalapozása, továbbá elfogadtatása volt, de nemcsak a hazai tudóstársaságok tagjaival<sup>5</sup> és a művelt nagyközönsgel, hanem általában a társadalommal.

Összességében tehát jellegzetesen az tekinthető hadi beszédnek, aminek beszédkeretén (formális tartalmán) túl szorosabban vett (szellemi) tartalma is a háborúról, annak diszciplináris megértéséről, illetőleg az egyes tudományágaknak a háború hatása révén elért eredményeiről,

<sup>1</sup> A tanulmány kizárólag a Budapesten tartott rendezvénysorozat jellegű háborús előadásokat tekinti át szemelvénytulajdonosként, de nem tartalmazza a Hadsegélyező Bizottság előadásainak leírását. Ez utóbbinak bemutatására más helyen került sor. (Turbucz 2014a) A terjedelmi lehetőségek függvényében a magánkezdeményezésű mindössze két-három alkalmas előadások leírása e munkából ugyancsak kimaradt, hiszen pusztán azok adatolása is már túlfeszítené a rendelkezésre álló keretet.

<sup>2</sup> E rövid tanulmány célkitűzését tekintve többre nem vállalkozhat, mint a tárgyterület felmutatása és kijelölése, valamint a további kutatást elősegítendő lehetséges kezdőpontok leíró-vázlatos áttekintése egy-egy ciklus első hadi beszédének rövid ismertetésével. Az itt bemutatott adatokból levonható konzekvenciák elemzése egy későbbi tanulmány feladata lesz.

<sup>3</sup> A hadi beszédek általánosan magas színvonalának oka is eredően ebben keresendő.

<sup>4</sup> A hivatkozott beszéd filozófiai-filológiai elemzését a szerző egy korábbi munkájában már elvégezte, és az rövidített formában megjelent. (Turbucz 2014b)

<sup>5</sup> A hazai tudóstársadalom háborúhoz való viszonyulása szintén fehér foltja a kutatásnak. Andrassy Gyula (1915) nyomán a magyar tudósok közül legtöbben önvédelmi harcként definiálták azt és intenzíven támogatták a Monarchia háborús törekvéseit. A tudósok háborúfelfogásába nyújt betekintést *A háború és a tudósok* című, a *Magyar Figyelő*-ben (1914) megjelent beszámoló, valamint általánosságban Giesswein Sándor (1915) tanulmányai.

azoknak a tudományokban való alkalmazásáról szól. E háborús expozék többségében nyugodt, higgadt hangvételűek voltak, minőségüket-tartalmukat tekintve az előadók igen jól felépített, többször saját élményekre (főképp a politikusok és katonák esetében), kutatásokra-felfedezésekre (leginkább a tudósokat jellemezte), *a minori ad majus* logikai érvekre vagy *apagóg* bizonyításra támaszkodva (írók, újságírók, költők esetében fordult elő legtöbbször) saját szakterületük és a háború szintézisét alkották meg, ami már önmagában is jelzi, hogy nem egyszerű háborús lelkesedés szülte szónoklatokkal áll szemben a témát száz év távlatából megismerni kívánó kutató, hanem a *háborús irodalom* területén belül a háború tudományos reprezentációjával, amely a korabeli elgondolás szerint tartalomtól függően tovább bontható *háborús filozófiára*,<sup>6</sup> *háborús teológiára*,<sup>7</sup> *háborús történetírássra*,<sup>8</sup> *háborús irodalomra és költészetre*<sup>9</sup> stb.

Rátérve az adatolásra, az első oktatási- illetve propagandacélokat szolgáló háborús előadássorozatot Vörösváry Ferenc, az *Erzsébet Népakadémia* titkárának kezdeményezésére és tervei alapján a *Szabad Lyceum*, az *Erzsébet Népakadémia* és az *Országos Közegészségi Egyesület* szervezte közösen. (Vörösváry 1915) A három kultúregyesület, mint a hazai iskolán kívüli népoktatás notábilis intézményeinek háborús tevékenysége – annak ellenére, hogy ezek vezetőit, tagjait, előadóit és támogatóit egyaránt mind ott találjuk a tudományos életben és a háborús előadások ciklusaiban is – mára teljesen feledésbe merült.<sup>10</sup> Pedig e szervezetek kultúrában betöltött állásának alaposabb tanulmányozása nélkül alig érthetnők meg, hogy miként tudtak a háborús idők megpróbáltatásai közepette hétről-hétre (ha párhuzamosan tekintünk több előadássorozatot, akkor néhány naponta) sok száz embert vonzani, és a hazai tudóstársadalom hathatós közreműködésével olyan autentikus propagandaszerepet betölteni, mint amelyet 1914-től kezdődően éveken keresztül elláttak előbb a fővárosban, majd vidéken. Jelentőségüket napjainkban sajnos még felbecsülni is alig lehet. A téma akkurátus feldolgozása még várat magára, de az már most kijelenthető, hogy a háborús előadások nemcsak azért voltak jelentősek, mert a hazai propaganda gépezetének működéséhez szolgáltak mintegy szellemi üzemanyagul és az írott sajtóval közösen befolyásolták a közvéleményt, hanem éveken keresztül részint sikeresen hidalták át a tudomány és a háborús propaganda között korábban húzódo végtelennek tetsző szakadékot; továbbá főképp a filozófia és a történettudomány legnagyobbjainak közreműködésével a magyar történeti, illetve kulturális tudatba máig elevenen élő eszméket plántáltak vagy hoztak újra köztudatba. Ilyenek voltak többek között a német-magyar, a lengyel-magyar vagy a török-magyar barátság eszméje, esetleg az akkoriban föllelevenített és máig igen népszerű Európa keleti védőbástyája gondolat, vagy a magyar kultúra fokozott ápolásának és fejlesztésének a két világháború között explicit ideáljának elképzelése és így tovább.

Visszakanyarodva a szorosabban vett tárgyhoz, 1914. szeptember 26-án dr. Hegedűs István az *Erzsébet Népakadémia* ügyvivő elnökének és az egyesület tagságának, valamint dr. Ilosvay Lajos államtitkár az *Országos Közegészségi Egyesület* elnökének részvételével, dr. Berze-

<sup>6</sup> Az általános filozófiai munkák mellett a háborús filozófia magyar és német vonatkozású alkotásairól Enyvvári Jenő készített átfogó bibliográfiákat az *Athenaeumban* 1915-től. (Enyvvári 1915)

<sup>7</sup> A háborús teológia alkotásait protestáns részről a *Theológiai Szaklap*, unitárius részről a *Keresztény Magvető*, katolikus részről a *Katholikus Szemle*, a *Magyar Kultúra* és az *Élet* folyóiratok hozták.

<sup>8</sup> A háborús történetírás főbb orgánumai a *Budapesti Szemle*, *Magyar Figyelő* és kisebb részben a *Századok* voltak.

<sup>9</sup> A háborús költészet legfőbb orgánumát a háborús irodalomhoz hasonlóan a hírlapok alkották. A háborús költészet alkotásaiba az egyik legjobb betekintőt a *Háborús Antológia* nyújtja. (Gyulai 1916)

<sup>10</sup> A magyar népművelő szervezeteknek az I. világháború idején betöltött hazafias tevékenységének – ezen belül is a hadi beszédek – kutatása a II. világháborút követően látszólag történeti tabunak számított. A szerző tudomása szerint a témában átfogó tanulmány ma sem áll rendelkezésre.

viczy Albert elnöklése alatt a Szabad Lyceum<sup>11</sup> választmányi ülést tartott, ahol megvitatták annak a levélnek tartamát, melyet még a hónap 15-én Hegedüs István írt Vörösváry Ferencnek és Berzeviczy Albertnek; azaz a két testvéregyesület közös erővel „*megfelelő akciót indítson, kivegye részét a frontmögötti munkából, aktív közreműködése a lelkes hangulat fönntartására irányuljon s tartson előadásokat a háború fönséges nagy céljáról.*” (Vörösváry Ferenc 1915: 245) A két egyesület választmánya egyhangúan elfogadta az indítványt, majd elhatározta egy közös bizottság felállítását. Idézve indítványuk szövegéből: „Tartsunk olyan előadásokat, melyek a mai körülményeknek megfelelnek. Legyenek azok lelkesítők s alkalmasak a pesszimizmus kiölésére a csüggedő szívekből, törjék meg a közönyt, buzdítsanak kötelességteljesítésre, hassanak buzdítólag a munkásokra, szóval: világosítsuk föl a közönséget arról, hogy nem csupán a fegyverrel küzdő katona védi hazánkat, hanem a haza érdekét szolgálja minden polgár, aki a kötelességet híven teljesíti!” (Vörösváry Ferenc 1915: 246)

Október 6-án a kiküldött közös bizottság Berzeviczy elnöklésével megtartotta első zárt ülését, amelyen az 1914. évi előadások programját is lefektette. Az elfogadott program szerint az előadássorozatot hangverseny vezeti be, majd utána dr. Hegedüs István mond ünnepi expozét. Ezt a következő vasárnapokon megtartandó tíz előadás követi. „*Az előadások helye a Múzeum-körúti «Trefort-kert» nagyterme, belépő díj nincs és vendégeket szívesen lát a három rendező egyesület.*” (Vörösváry Ferenc 1915: 246–247) A további előadások menete a következőképp alakult: Október hónapban még Gerlóczy Zsigmond adott elő *A koleráról, kapcsolatban a világháborúval* címmel. Novemberben 2-án az előadássorozatot Concha Győző kezdte *A háború politikai szempontból* című fölolvasásával, őt követte 8-án Bálint Rezsőnek *A vérhasról* szóló értekezése, majd 15-én Hantos Elemérnek *A háború pénzügyeit* ismertető beszéde. November 22-én BR. Kétly Károly beszélt *A tifuszról*, végül a hónapban utolsóként 29-én, Marczali Henrik tartotta meg fölolvasását *A világháború történeti megvilágításban* címmel. December elején (6-án) Kuzmik Pál nyitotta meg az expozékat *A sebfertőzésről* szóló értekezésével, ezt 13-án Vörösváry Ferenc *A modern haditechnikáról* szóló előadása követte. A karácsony előtti napokban (20-án) Cholnoky Jenő beszélt *A világháború színterének földrajzi vázlatáról*, végül az 1914-es ciklus utolsó előadója 27-én Schaffer Károly volt, aki *A háború és az idegrendszer megbetegedései* címmel fogalmazta meg gondolatait. (Vörösváry 1915)

Néhány gondolat az első előadásból: Az első hadi beszédet, tehát Hegedüs István mondta Október 18-án. Előadásának legelején egy korabeli közkérdésre keresi a választ. A kérdés a következőképpen szólt: Van e létjogosultsága háború idején a szabadegyetemek működésének és népoktatásnak, közelebről a tudományos előadások szervezésének? Vagy Hegedüs szavaival: „*Alkalmas-e az ilyen idő arra, hogy egy közönség a béke áldását: a szellemi életet csak pillanatokig is élvezze? Hiszen imer arma silent Musae (Fegyverzörgés közt elhallgatnak a Muzsák).*” (Hegedüs István 1914/1915: 5) A válasz természetesen már előfeltételezett. Hegedüs *nudis verbis* kijelentett véleménye szerint: igen, van létjogosultsága. A következőket mondta: „Úgy érzem, hogy nemcsak alkalmas, hanem szükséges is a honfilelkek találkozása, a lelkek egybe-dobbanása, mikor a napi izgalmaknak néha riasztó hatása a lelkek ernyesztésére befolyást gyakorolhat és míg a mi drága, hős fiaink véröket ontják a csatatereken, nap-

<sup>11</sup> Berzeviczy Albert nemrég megjelent naplója (2014) ellenére sem ismert tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia-, a Szabad Liceum- és a Hadsegélyező Bizottság fölolvasásokat rendező albizottságának elnökeként a háborús előadásoknak 1914 és 1916 között ő tekinthető az egyik legaktívabb szervezőjének, alakítójának és nem utolsó sorban közkedvelt szónokának. (Berzeviczy 1916; Uő. 1915/1916a; Uő. 1915/1916b; *Budapesti Hirlap* 1914/323; Uo. 1915/9; Uo. 1915/87 stb.) Emellett ismeretes, hogy külföldön is mondott hadi beszédet. (*Budapesti Hirlap* 1914/323) Továbbá a nagyobb politikai napilapok és folyóiratok számára jelentős propagandacikkeket publikált a háború alatt ekképp a *Pester Lyoldban*, a *Budapesti Hirlapban*, a *Revue de Hongrie*ban, a *Budapesti Szemlében* stb.

nap után szembe néznek a halállal, – nekünk szembe kell néznünk az étellel.” (Hegedűs István 1914/1915: 5)

Talán már körvonalazható a válasz, hogy mire is céloz az előadó. Hegedűs előadásának jelszava a *megértés*. A korabeli háborús logikát rekonstruálva a megértés fogalma a következőképp kapcsolódik a háborús előadásokhoz és távolabbról a propaganda kérdésköréhez: Katonáinkhoz hasonlóan nekünk itthon maradottnak is segítenünk kell a nemzet háborús törekvéseit, mely nemes feladatot csak úgy láthatjuk el, ha megértjük a körülöttünk zajló világfolyamatokat. Andrassy Gyula nyomán az akadémikus Hegedűs is kijelenti, hogy a társadalomnak is ki kell vennie a részét „az élet-halálra szóló” küzdelemből. (Hegedűs 1914/1915) Ehhez azonban nem elég az érzésekre hagyatkozni. Az érzések megcsalhatnak. A gyűlölet és a bosszúvágy elhagyhat. A megértés ellenben maradandó minőség. Ha megértem a jelen háború féktelen pusztításának értelmét és elfogadom abban a saját szerepem, akkor mindig lesz elég erőm bízni a győzelemben és hazafiúi kötelességeimhez méltóan cselekedni – sugallta körülbelül ekként a háborús gondolkodás.<sup>12</sup>

Hegedűs a megértés fogalmának háborús céljáról a következőképpen szól: „E kötelességek közt nem utolsó helyen áll, hogy a hazafiúi lelkesedést, mely elemi erővel tört ki a háború kezdetén, ébren tartsuk. A szenvedés, a nyomor, a csapások alatt, melyeket a háború idéz elő, meg ne törjünk és értsük meg, hogy miről van szó.” (Hegedűs István 1914/1915: 5)

A klasszika-filológus most olvasott szavai után beszédének további részében végezetül nem kevesebbet vállalt, minthogy kijelölte a későbbi előadók számára azokat a tárgyterületeket és a hozzájuk tartozó témákat, melyekről egy háborús előadásnak véleménye szerint szólnia kell.

Már itt felmerülhet az a kérdés, hogy mekkora népszerűségnek is örvendtek ezek az előadások? Erre vonatkozólag szerencsére egész pontos kimutatások állnak rendelkezésre. Hegedűs ünnepi megnyitóját nem kevesebb, mint 1218 fő hallgatta. (Vörösváry 1915)<sup>13</sup> Az 1914-es további előadások közül: Gerlóczy Zsigmond (914 fő), Concha Győző (887 fő), Bálint Rezső (543 fő), Hantos Elemér (656 fő), br. Kétly László (521 fő), Marczali Henrik (768 fő), Kuzmik Pál (403 fő), Vörösváry Ferenc (907 fő), Cholnoky Jenő (935 fő), Schaffer Károly (512 fő).<sup>14</sup> A három szervezet előadásorozata 1915-ben is töretlen népszerűséggel folytatódott, átlag 922 fős részvétellel. (Vörösváry 1915)

Visszatérve még 1914 októberéhez, a hadi beszédek szervezése nemcsak egy ’felülről érkező’ kezdeményezés volt, ahogy Vörösváry idézett gondolatai sugallják, hanem azzal gyakorlatilag egy időben a sajtó felől érkező nyomás eredménye is. Október 7-én először a *Budapesti Hirlap* adott teret annak a társadalmi(nak mondott) követelésnek, amely akkoriban a magyar tudósközösségekre nehezedett. Egész pontosan arról volt szó, hogy ekkorra Németországban már eleven hagyománya alakult ki a háborús előadások szervezésének, míg Magyarországon ezek – mint az a fentebb leírtakból látható – még csak a szervezés stádiumában álltak. A következőkben hosszabban idézve a *Budapesti Hirlap* kritikájának egyes részleteit: „A német tudós, akit a léha, savanyú, tehetségtelen viccgyártás karrikaturává torzított, aki igazában a nemzet nagyságának egyik legfontosabb tényezője, a német tudós elhagyta laboratóriuma csendjét, leszállott katedrája magaslatáról és elmenvén, tanítja a népeket az Írás igéi szerint. Az öreg Wundt, a jelenkor legnagyobb filozófusa, nyolcvankét esztendő terhével vállán kiáll a nyilvánosság elé és elmondja gondolatait a háborúról. A nagy gondolkodó beszél, a fizioló-

<sup>12</sup> E helyütt csak megjegyzésszerűen történik utalás arra az előrevetett állításra, miszerint a megértés gondolata később az Osztrák-Magyar Monarchia értelempropagandájának egyik kulcsszava lesz.

<sup>13</sup> Vörösváry beszámolója alapján ismeretes, hogy legalább ezer fő maradt kívül az előadásról hely hiányában. (Vörösváry 1915)

<sup>14</sup> A résztvevők számára vonatkozó adatokat Vörösváry (1915) pontosan megadja.

giai lélektan hatalmas úttörője, egy új tudomány megteremtője; de az apostolok nyelvén szól és nem fél attól, hogy mindeneknek érthetővé válik. Willamowitz-Mockendorff, akit a *princeps philologiae* névvel ékesített föl a német tudós világ, az antik világnak nyugodalmas szemléletétől a jelen felé fordul és nagy, megnyugtató, nemzetét fölemelő tanulságokat von le a mostani háború forrásaiból és indítékaiból. Eucken, Lamprecht, Harnack. Mindegyik díszje a maga diszciplínájának, világszerte ismert képviselője a tudomány egy-egy speciális ágának, keresi és meg is találja az utat a nagyközönséghez, amelytől normális időkben elzárja őket életfölfogásuk szigorúsága, a közrendű népszerűség lenézése, az *odi profanum vulgus* arisztokratikus elve. Mind künn vannak; a piacon, ezeket gyűjtenek maguk köré, elhintik a komolyabb mérlegelésnek, az intenzívebb mélybelátásnak, az emelkedettebb szempontoknak magvait. És azzal, hogy a tömeget fölkeresték, hogy Wundt humoros megjegyzést tesz a számlájuk kifizetése nélkül elillant japán diákokról és Harnack, a teológia mestere a falusi pap nyelvén szólal meg, nem veszít egyik sem hitelességéből, akadémikus tekintélyéből.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 247-248)

Eddig a német háborús előadásokról... A magyar közállapotokat e tekintetben katasztrofálisnak vázolta a napilap. Szabadon idézve: tudósainkat, úgy tűnik, nem érdekli a nemzet háborús erőlködése. Katedrájuk dolgain kívül látszólag teljes apátiáról tesznek tanulságot. Nem foglalkoztatják munkásságukat a hatalmas gyűléstermek nyilvános pódiumai, amiért a cikk írója egyenesen kifakadt: „Mért nem jelentkeznek tudósaink úgy, mint a németek? A mi gondolkodóink nem gondolkodnak? A mi tanítóink nem tanítanak? A mi tudósaink nem tudnak a háborúról valamivel többet, szebbet, jobbat, hasznosabbat nálunknál? Nem látja közölők a jogtudós a világot lángba borító háború nemzetközi jogi vonatkozásait, a jogfilozófia hirtelen, vulkanikus átalakulását, a háborús viszonyoknak a magánjogra való sűrű és sokszoros hatását? Mi magyarazzuk meg történetíróinknak, vagy inkább ők nekünk a háború történelmi mélységeit, a nemzetek viszállyainak kútfejeit, a múlt szolgáltatva analógiákat, amelyek világot vetnek a sötét, titokzatos jövőbe? Itt vannak a mi kitűnő orvosprofesszoraink, akiktől szívesen tanulna a nagyközönség e napokban sok olyan ismeretet, amelyre a háborús világ sebesültjei, járványos betegségei ráutálnak bennünket. És örömmel hallgatnók meg magyar Harnackjainkat is, akik talán szintén le tudnának szállni az újszövetségi exegézis és a homiletika magaslatáról a népies prédikáció színvonalára. És valamennyi munkáját betetőzné a filozófus, legegységesebb szempontjaival, legátfogóbb ítéletével, az összefüggésnek legbiztosabb, intuitív megérzésével. Hogy nekünk fáklyát gyűjtőnek éjszakánk sötétjében, amelyben botorkálva járunk. És megvilágítanak a nagyváros tömeglelkét, amely roppant érzékenységekben és ideges fogékonyságában ki van szolgáltatva minden pillanatnyi ingernek, amely szomjuhozza az igaz okulást és magára hagyva, vezető nélkül folyton útvesztőbe téved.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 248-249)

A hírlapcikk nem kímélte a hazai iskolán kívüli oktatás intézményeit sem. A magyar tudóstársadalom kritikáját követően a tudományos-népművelő szervezeteket is elmarasztalta. „Az sem helytálló kifogás, hogy nálunk az ilyen népszerű előadások rendezésének nincs meg az organuma. Először, ha nem volna, meg kellene teremteni. Gyorsan, okosan és olcsón. Másodszor, ilyen szerv van nem is egy, hanem egész sereg. Csak élni kell velük. Ne mondhasa az a Szabad Egyetem, Szabad Lyceum, Erzsébet Népakadémia, Népművelő Társaság, Ismeretterjesztő Egyesület, Uránia Tudományos Egyesület (s még egy csomó, amelynek neve talán hirtelen nem jut eszünkbe), ne mondhasa egyik sem: én az idén nem dolgozom; a közönségnek most más gondja van, mint hogy fizikai vagy kémiai, olasz irodalomtörténeti vagy görög filozófiai előadásokat hallgasson. Nekem nincs pénzem az előadók fizetésére. A publikumnak nincs pénze belépődíjra.

Hát mindezek a bölcsen és gyümölcsözően munkálkodó intézmények és egyesületek csakugyan ne foglalkozzanak az idén más tárggyal, mint amely a legközvetlenebb kapcsolatban van a mindnyájunkat égető főkérdéssel, a háborúval. Ad ez anyagot bőségesen. És ne

fizessék az előadókat, akkor nem kell belépődíjat szedniök. Meg vagyunk győződve róla, hogy nem lesz tudósaink közt egyetlenegy, aki a legnagyobb készséggel, örömmel, önfeláldozással ne venne részt ebből az üdvös munkából és megtagadná közremunkálását azért, mert nem várhat tőle anyagi hasznot.” (id. Vörösváry Ferenc 1915: 249-250)

Miként a rendkívül provokatív cikk nem maradhatott visszhang nélkül, úgy az abban foglalt felhívás sem maradt pusztába kiáltott szó, mert arra három nappal később maga a kultuszminiszteri államtitkár Ilosvay Lajos válaszolt szintén a fent említett napilapban. Főleleveníve válaszát: „A Budapesti Hirlap mai számában (Szerda, Október 7.) megjelent vezetőcikkely, talán azért, mert eddig nem avattuk be a sajtót mozgalmainkba, kissé méltatlanul bánik el tudósainkkal, professzorainkkal, tudományos, ismeretterjesztő egyesületeinkkel. Nem akarok se egyeseket, se egyesületeket mentegetni, hanem csak tájékoztatásul írom a következőket. Az orvosi kar professzorai már, október 5-én megkezdették erre a hétre kiszabott, irányító előadásainak sorozatát. A Szabad Líceum és az Erzsébet Népakadémia pár héttel ezelőtt látott munkához s tegnap Berzeviczy Albert elnöklésével körülbelül tíz hétre terjedő tervet állapított meg, csupán időszerű tárgyakat tűzve ki előadásra. Méltatásra kerül háborúnk és okai; a XIX. század nagy háborúi, háborúnk pénzügyi vonatkozásai, a mostani háborúk színtere; továbbá az Országos Közegészségi Egyesület közreműködésével előadást tartat a koleráról, a vérhasról, a tífuszról, a sebfertőzésről és a háborúban, elkerülhetetlen idegrázkódásról.

Szomorú volna, ha annyira érzéketlenek volnánk e nagy idő követelményei iránt, annyira lenyűgözne bennünket a jóra való tehetetlenség, hogy saját kezdeményezésünkől nem jutna eszünkbe teljesíteni kötelességünket.” (*Budapesti Hirlap* 1914/251: 10)

A cikk és még inkább az államtitkári fölszólítás hamar megtette a hatását. A legjelesebb magyar tudósok a kettős nyomásnak engedve hozzáálltak a fölkészüléshez, ekképp október végétől már a közelgő háborús előadásokról számolhattak be a hírlapok.

Az oktatási-, egyben propagandacélú hadi beszédek szervezése mellett hamarosan megjelentek a sebesült katonák megsegítését, majd általánosságban a hadsegítést szolgáló ciklusok is. Az első kifejezetten hadsegélyezési céllal rendezett háborús témájú előadássorozatot – a kutatás eddigi eredményei szerint – a *Központi Segítő Bizottság* rendezte<sup>15</sup> „háborús délutánok” cím alatt a Ritz szállóban<sup>16</sup> november 7-től egymást követően hat alkalommal, szombat délutánonként öttől hétóráig.<sup>17</sup> A jeles alkalmakkor a szálló éttermében és halljában öt órától hat óráig a megjelent vendégeknek teát szolgáltak föl, majd hat órától az előadások kezdődtek. (*Budapesti Hirlap* 1914/273) A rendezvénysorozatot nem más, mint Prohászka Ottokár (1915a) *Háború és vallás* című előadása nyitotta meg, kinek beszéde jóval túlmutatott egy egyszerű, két teázás között megejtett kispolgári háborús kultúrdélutánon.<sup>18</sup> A püspök egész életében kiváló, ugyanakkor megrendítő, elgondolkozásra készítő szónoknak számított. Aki háborús előadását hallhatta, ekkor sem csalatkozott benne, hiszen jelen beszéde tudományos és irodalmi hírnevéhez mérten is rendkívülinek tekinthető, ezért mindenképp bemutatásra szorul.

Prohászka egy megrendítő bevezető után, ahol a háború és kultúra viszonyát járja körül, kijelenti, hogy „[...] nem a jobb jövődőségnek azt a problémáját akarom fejtegetni, hogy lesz-e valamikor örök béke a földön s azt sem, hogy a vallás segíti-e s mennyiben a pacifizmus törekvéseit; hasonlóképpen nem terjeszkedem ki arra, hogy a vallásos és misztikus lelkek

<sup>15</sup> A szervezet alapítására vonatkozóan a *Népszava* 1914/216. száma tudósított; az intézmény életére vonatkozóan a *Pesti Napló* 1914/260. és a *Népszava* 1914/353. száma.

<sup>16</sup> Itt működött az Augusztá-alap központi irodája is. (*Belügyi Közlöny* 1914/49)

<sup>17</sup> A szervezésről részletesebben ld. *Pesti Hirlap* 1914/273 és *Budapesti Hirlap* 1914/273.

<sup>18</sup> Uo.; Az előadás szervezéséről részletesebb információkat közölt még a *Pesti Hirlap* 1914/277. és 1914/279. száma, továbbá a *Pesti Napló* 1914/277 és 1914/279. száma.

mily álláspontot foglaltak el a háború problémájával szemben; mind ezek helyett én most csak a nehéz jelent nézem s a nehéz jelenben a vallásos lélek érzéseit s reakcióit, küzdelmeit s győzelmeit akarom föltárni, s öntudatunkra akarom hozni azt az erőt, mely a harcok kaoszában is Ég felé, a sötétségben csillagok felé tart s mely világviharral küzdve sem szenved hajótörést.” (Prohászka Ottokár 1915a: 3–4)

A nemzetek indította háborúk *ultima rációjában* nincsen ráció, az nem az értelem, hanem az ököl kategóriája, és amikor a nyers erőszak elszabadul, természetes, hogy sokféle reakciót vált ki a lelkekből. Hogyan értse meg ezt az állapotot a vallásos lélek, milyen reakcióval viseltessen a sok szenvedéssel és pusztítással szemben? Erre a kérdésre keresi a választ beszédében a filozófus Prohászka. Nem mellékes megjegyezni, hogy ő volt az egyik első gondolkozó, aki szembesülve a háború borzalmaival, valóban komoly számvetésre és lehetséges alternatívák keresésére hívta hallgatóságát.<sup>19</sup> Üzenete közérthető: „A vallásos ember nem ereszti el az Isten kezét a sötétség miatt; sőt épp, mert sötét van, fogja meg jobban; tagadásra nem dupláz rá tagadással, hanem állít; a sülyedésben nem száll le, hanem emelkedik. Olyan, mint a madár, mely mikor a fát levágják alatta, nem a mélybe, hanem a magasba száll. Az ember is, épp mivel eszményeiről le nem mondhat, ez eszményeivel vonul el egy felsőbb világba: Istenbe menekszik.” (Prohászka Ottokár 1915a: 4–5)

A háború borzalmának súlya alatt sokan összerogynak és lélekben szkeptikusokká válnak. Ez ellen küzd a főpap, amikor kijelenti, hogy a megoldást nem a szkepticizmusban vagy ami talán még ettől is rosszabb, az apátiában kell keresni, mert az-az út „illúzió”, „a buta vég, a semmi”. Igenis tudomásul kell venni, hogy a világ fennállásának értelme van és kell, hogy „a legideálisabb eszményiség a legreálisabb legyen”. A vallásos léleknek erre kell tartania a győzelmes jóba, Istenbe. Ekkor megtette az első lépést. Ám ez önmagában nem elég, hiszen a hitet nem elég elfogadni, abban ki is kell tartani és – mint a székesfehérvári püspök sugallja – ez ma a legnehezebb. Kitartani akkor, amikor a kételkedés lidérce mélyen a lelkek mélyén vert tanyát. „*Mikor a kegyetlenség orgiáit üli s lelkemre egy égő gyász sötétsége borul? [...] Ott sejtsek-e gondviselést, hol a harcok furiái járnak s a magáról megfélemezett ember szenvedelméi törnek pocsékká értékeinket?*” – kérdezi Prohászka (Prohászka Ottokár 1915a: 7), majd a gondolatsort a következőképp folytatva kijelenti, hogy a háborút erős lélekkel és szilárd hittel kell viselni, mert csak a hit segítségével győzhetünk a rossz felett. Mint kifejti: „*Lélekkel kell legyőzni a rosszat. Nem abban áll a világrend, hogy rossz ne legyen, hanem abban, hogy lélek legyen s hogy a rosszat a több, jobb, nemesebb, szeretőbb lélekkel győzzük le.*” (Prohászka Ottokár 1915a: 8) A rossz jelenleg nem űzhető ki a világból, ezért az egyetlen megoldás a lelkek megtisztítása és a gondviselésbe vetett féktelen bizalom. Ha ezt bárki is kevésnek gondolná sorsunk jobbrafordulására vonatkozóan, vessen csak egy pillantást az emberiség eddigi történetére, melyet a háborúk formáltak olyanná, amilyen. „*Harc, háború nélkül eddig nem volt világ.*” (Prohászka Ottokár 1915a: 9) Hogy ezt elfelejtettük, annak kultúránk ellaposodása és pacifikálódása az oka. Mint mondja: „Kultúránk érzélgős és puha s vallásosságunk is elgyöngül az ideggyöngeségtől. Lelkünk blazírt s az élet értelmét nem igen kutatja. Élvezet, komfort, kényelem kielégíti, legfőbb gondja, hogy pénze legyen s saját kedvét tölthesse. Önző is s kegyetlen is; testvért nem ismer, sőt zsarol, akit lehet. Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van, nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár, s az tisztítja a miazmás levegőt?” (Prohászka Ottokár 1915a: 9)

Prohászka Ottokár társadalom- és kultúrkritikája itt még nem ér véget. Mint beszéde végére kiderült, a háború a legtöbb hadi szónok felfogásához hasonlóan nála is fátumszerű,

<sup>19</sup> Most közölt hadi beszédének alapgondolatai az egyébként meglehetősen apatikus alaphangú Naplójában is föllelhetők. (Prohászka 1929)



ám amíg mások történelmi, gazdasági, politikai és egyéb tényezőkben keresik annak okát, addig Prohászka abban Isten jogos büntetését látja, amely végül mégis az európai kultúra megtisztulásához vezet. Isten – idézve őt – „rá vág vasbotjával a materialista ideológia kártyavárait, mely lelket nem talál, de nem is produkál; megrendíti az élvezetsóvár, antiszociális érzésű társadalmat, mely az emberi lélek mélységeit ignorálta s az életnek eszményeül a kellemet, az élvezetet, a könnyelmű életet állította föl. Kielégült, mámoros lelkeinkbe bele-dörög a maga hatalmas Sursum cordáját s a puha, érzelgős kultúrát erőteljes hitre s reményre s fölényes lelkületre neveli. Megrendült a föld, a kultúra világa s egy jobb világ kívánczik ki mélységeiből!” (Prohászka Ottokár 1915a: 9-10)

És miként a háború révén közeledik a jobb világ, úgy a lélek mélységeiből is tüzes érzések szaladnak föl, s az áldozat és a hősiesség érzését lehelik. Az egyszerű emberek így hőökké válnak és hőökként a győzelem és az azért való feltétlen odaadás az egyetlen gondolatuk. Az ő rendületlen kitartásuk ad nekünk itthon maradtaknak erőt, hogy elűzzük lelkünkben a közömbösséget. Öntudatra kell ébrednünk, hogy újra egy közösség lehessünk és vérünk hullajtásával meg tudjuk óvni jogos örökségünket: házunkat, hazánkat, kultúránkat. Mint mondja: „Ez a föld vértől áztatott föld; ez a ház és haza és állam és társadalom a vér energiájának gyümölcse. Ezek tehát mind nagy, szent dolgok, melyeket becsülnünk s magunknak is lelkesülésünk hevével s munkánk energiájával – tehát megint csak vérrel – fejlesztenünk kell.” (Prohászka Ottokár 1915a: 10-11)

Végezetül a püspök rátér a hősi halál és a gyász kérdésére. Felszólít, hogy „*járja át gyászunkat is az Isten szelleme!*” (Prohászka Ottokár 1915a: 11) Veszteségeink felett érzett fájdalomunkban nem zuhanhatunk érdektelenségbe. Nem panaszkodhatjuk egyre veszteségünket, mikor azok, akiket elvesztettünk, életet nem vesztek, hanem nagylelkűen odaadták. Gyászunk ne legyen hát önző, mely csak a maga vigasztalódását keresi. A hősi, önfeláldozó szeretet sem önző, mert az arra gondol, akit szeret. „Tehát itt is «Sursum corda»; gyászoljunk úgy, mint ahogyan a hősök anyáihoz, feleségeihez s gyermekeihez illik. Legyen gyászunkban is lélek, legyen hit és szeretet. Az ilyen lelkület méltó hőseinkhez, áldozatukhoz! Vannak harcai, vannak sebei, folyik könnyeibe lelkének vére; de van győzelme is, mikor megnyugszik Istenben s békét talál. Így kötjük össze a küzdelmes pálmaágat a békeség olajágával; a pálma lesz zászlónk, de olajág lesz koszorúnk!” (Prohászka Ottokár 1915a:12)

A szónoklat mondanivalója nem igényel további, külön magyarázatot. Annak a közönségre gyakorolt lehangoló sikere lényegében egyet jelentett a háborús előadások létjogosultságának elismerésével.

Prohászka püspök imént bemutatott beszéde az egyik legnépszerűbb hadi szónoklat volt a háborús expozék egész történetében. Elismertségét jelzi, hogy azt a címdoldalon, egészben közölte a *Budapesti Hirlap* 280. száma. E mellett az előadásnak fontos szerepe lesz a *Hadsegélyező Bizottság* történetében is, ugyanis abból különnyomat készült. (Prohászka 1915a) A beszéd felvételt nyert előbb a püspök háborús kötetébe, majd ennek részeként 1928-ban a Prohászka-életműkiadásba is bekerült. (Prohászka 1915b; Uő. 1928)

Visszakanyarodva, a Központi Segítő Bizottság háborús délutánjainak programterve a következő volt: „A későbbi összejövetelek előadói lesznek gróf *Andrássy Gyula*, gróf *Apponyi Albert*, dr *Bárczy István*, *Herczeg Ferenc*, *Rákosi Jenő* és *Szászy-Schwarz Gusztáv*. Az előadások után zenei és szavalóprodukciók következnek, amelyekben részt vesznek: *Császár Imre*, *Csillag Teréz*, *Durigó Ilona*, *Fedák Sári*, *Góth Sándor*, *Góthné-Kertész Ella*, *Gönczi Mór*, *Hubay Jenő*, *Kéry-Szánthó Imre*, *Márkus Emma*, *Medek Anna*, *Odry Árpád*, *Paulay Erzsébet*, *Sándor Erzsébet*, *Son Harry*, *Székelyhidy*, *Szigeti*, *Thomann István*, *Varsányi Irén*. Mind a hat előadásra szóló egy-egy ülőhely bérleti ára 20 korona. Ily jegyek november 3-tól kezdve 7-ig minden nap 6 és 7 óra között a Ritz-szállóban a „Háborús Délutánok” irodájában kaphatók. Egyes előadásokra szóló ülőhelyeket (4 koronás árban), amennyiben a bérlet lezárása után még

maradnának, valamint állóhelyeket (2 koronás árban) az egyes előadások napján a pénztár fog árusítani. A Prohászka püspök megnyitó előadására külön ingyenes belépti jegyeket adnak ki a nem bérlők részére.” (*Pesti Hirlap* 1914/273: 9)

A Ritz előadások teljes mértékben a művelt polgári rétegeket érintették meg. Az állítás igazolására elég egy rövid betekintés az egyik délutáni programba. „A harmadik Háborús délután szombaton lesz a Ritz-szálló összes földszinti termeiben. A tea öt órakor, az előadás hat órakor kezdődik. Programja a következő: Apponyi Albert gróf beszéde: A háború és a magyar nemzeti politika. 2. Sándor Erzsébet dalai. Mozart: Kerubin áriája, Tauber-t: Der Vogel im Walde. 3. Keéri-Szántó Imre zongora-darabjai: Chopin: Impromptu (esz-dur), Tanulmányok (esz-dur, d-moll), Noktürn (esz-dur), Polonéz (esz-dur).” (*Budapesti Hirlap* 1914/21: 13)

A honi propaganda erősödését valamint a hadi beszédek eszkalálódást jelzi, hogy a Ritz szállóban tartott fölolvadások mellett még a *budapesti tudományegyetemen* is rendeztek részben<sup>20</sup> hadsegélyező céllal fölolvadásokat,<sup>21</sup> az egyetemi tudományos élet vezető férfijainak bevonásával, akik közül ekkorra már többen is jelentős háborús publicisztikát fejtettek ki. 1914. november 24-én a *Magyar Tudósító* tájékoztatása alapján a *Népszava* az alábbiak szerint tudósított a közelgő egyetemi eseményről. „A budapesti tudományegyetem a rektor kezdeményezésére az egyetemi hallgatóság és a nagyközönség számára előadási sorozatot rendez a háborúról. A karácsony előtti ciklusban három előadás lesz és pedig december 4-én Lenhossék Mihály rektor előadása: A háború és az egyetem. Grósz Emil előadása: Az orvosi tudomány a háborúban; december 11-én Mihályfi Ákos előadása: A háború és a teológia és Magyar Géza előadása: A békemozgalom és a háború; december 18-án Alexander Bernát előadása: A háború mint nemzetnevelő és Beöthy Zsolt előadása: Angol és orosz szövetségeseink. Az előadásokon, amelyeket az említett napokon esti hat órakor tartanak meg, vendégeket szívesen lát a tudományegyetem.” (*Népszava* 1914/297: 10)<sup>22</sup>

Az egyetemi előadások kezdeményezése még az év novemberében a budapesti tudományegyetem új rektorának, dr. Lenhossék Mihálynak<sup>23</sup> az ötlete volt.<sup>24</sup> A háborúról szóló előadások az egyetem dísztermében kerültek megrendezésre, nem is sejtve, hogy ezzel a háborús előadások – melyek száma országszerte több mint százra tehető csak 1914-15-ben – végte-

<sup>20</sup> A pontosítás azért szükséges, mert amikor az előadásokat szerző vagy szerkesztő nélkül (1915) egybegyűjtve kiadták, a kötet hivatalosan nem volt hadsegélyező kiadvány, de az előadások közül többet különnyomatokban felhasználtak ilyen céllal (Alexander, Lenhossék, Grósz, Magyar). Történeti érdekesség, hogy a könyv pontos ára ismert; 20 fillérbe került. (*Budapesti Hirlap* 1915/63)

<sup>21</sup> A Szabad Lyceum 1914-es előadásait azért nem lehet ebben a sorban említeni, mert bár azok háborús témában hangzottak el, de nem hadsegélyező, hanem oktatási céllal rendezték azokat, valamint a látogatás ingyenes volt.

<sup>22</sup> Az egyetemi előadásokról lásd még a *Népszava* 1914/297. és 1914/329. továbbá a *Pesti Hirlap* 1914/300. valamint a *Pesti Napló* 1914/307. számát.

<sup>23</sup> Lenhossék Mihályt a rektori székben majd Beöthy Zsolt (1915–1916) – a háborús célok másik nagy elkötelezettje – követei. (Szögi 2010)

<sup>24</sup> Lenhossék kinevezésétől kezdve szolgálta a magyar háborús erőfeszítéseket. Rektorként egyetemi épületet engedett át kórházi célokra. Erről bővebben a *Pesti Napló* 1914/263. és a *Pesti Hirlap* 1914/256. száma tudósított. De ő volt, aki indítványozta a kultuszminisztériumban, hogy a hadba-vonult hallgatóknak legalább egy félévet számítsanak be a katonai szolgálatért. (*Népszava* 1914/250; *Pesti Hirlap* 1914/231) Magánemberként pedig komolyabb adományokat adott esetünkben háborús előadások céljára is. (*Pesti Hirlap* 1914/330)

lennek tetsző sorát indítják el.<sup>25</sup> Itt elsősorban gondolni kell a magyar egyetemeken 1915-től tartott hadi beszédekre,<sup>26</sup> de ezen felül egyaránt figyelembeveendő a háborús témájú szemeszterek, vagy a tudósok fokozott aktuálpolitikai szerepvállalása. Az egyetemen Lenhossék (1915a) nemcsak kezdeményezésével, hanem mint az első előadó, beszédével is történelmet írt. Hadi beszédének részletes bemutatása ehelyütt sajnos nem lehetséges, de beszédének idevágó főbb gondolatai a következők: A tudóstól, aki nem harcol a nemzet elvárja, hogy a háború ügyét ő maga is szolgálja tudományával. Így beszélt: „Ilyen nagy időkben a közvélemény méltán elvárja a tudomány férfaitól, hogy tudásuk s kutatásaik fáklyájával megvilágítsák a világot megrendítő nagy események mélyebb okait, történelmi hátterét, a jelen s a jövő függő kérdéseit és feladatait. Egyetemünk se maradhat távol a háborúhoz fűződő nagy kérdésektől. Mi tudósok nem akarunk elszigetelt olympusi magaslatokon maradni, hanem nemzetünkkel összeforrvva, tudományunkkal éltetni és hatni, az eleven nemzeti élet munkásai akarunk lenni.” (Lenhossék Mihály 1915b: 3)

Lenhossék (1915b) a továbbiakban kifejti, hogy a háborúban, aki nem harcol, annak a helyén maradva kell szolgálatot teljesítenie nemzetének – ekként a tudósok katedróján. Véleménye alátámasztására az 1848–49-es időkből emel át történelmi párhuzamokat, majd saját tudománya felől próbálja megragadni a háború értelmét, miközben jelentős eszme- és kultúrtörténeti áttekintést nyújt a háború strukturájáról-mechanikájáról és a kultúrához fűződő konstellációjáról, mindezt kiváló retorikával. Előadásának szerkezete és gondolatai előadók sokaságának adta meg a keretet arra vonatkozóan, hogy miként kell egy értelmiséginek háborús előadást tartani, és a tömeg háborús affectusát irányítani. Megjegyzendő, hogy ehhez hasonló erejű szellemi megnyilvánulásra korábban nem volt példa a magyar történetben. Immáron hivatalosan is megkezdődött Magyarországon a háború teoretizálása. Ettől kezdve a különféle tudományok legnagyobb képviselői egymással versengve szólaltak fel háborús témákban, minek következtében hamarosan az egyes szakkönyvtárakban új polcokat kellett nyitni a háborús vonatkozású szakirodalomnak. Lenhossék előadásáról a *Budapesti Hirlap* egy hasáb terjedelemben adott számot: „A budapesti tudomány-egyetem sorozatos előadásokat kezdett, a háborúra való vonatkozásban. A középponti egyetem dísztermében ma volt a bevezető előadás, a melyet *Lenhossék* Mihály rektor tartott *A háború és a társadalom* címe alatt. Megnyitónak a rektor örömét fejezte ki azon, hogy egyetemünk a történelmi évben is megnyitotta kapuit és az első félévre 5109 hallgató iratkozott be. A hallgatóság, a mely egy vagy más okból nem vehet részt a haza fegyveres védelmében, buzgón és komolyan végzi munkáját, talán még buzgóbban, mint a rendes években. Elsőrangú nemzeti érdek fűződik ahhoz, hogy a gazdasági és a kulturális élet a háború alatt is tovább folyjon a maga rendes medrében. A közoktatásügyi kormányzat vezetőjének, *Jankovich* Béla kultuszminiszternek érdeme, hogy megvalósította azt az elvet, hogy az egyetemnek a háború alatt is működni kell. A budapesti egyetemnek e részben már múltja is van, a mennyiben hatvanhat év előtt a szabadságharc idején 1848/49-ben egyetemünk működése nem szakadt félbe, csak az 1848-iki nyári félév előbb végződött és a következő téli félév később kezdődött a rendesnél. A nehéz időkben úgy az egyetem tanárai, mint hallgatói fokozottabb mértékben teljesítették hivatásukat, mert a

<sup>25</sup> E gondolatot ugyanilyen kontextusban a szerző Alexander Bernát (2014) hadi beszédeinek újrakiadása kapcsán egyszer már megjegyezte (Turbucz 2014c), azonban e helyütt a pontosítás elengedhetetlen.

<sup>26</sup> A kutatás eddigi, korántsem végleges állása szerint háborús előadásokat a következő városok egyetemein tartottak: Debrecen, Kolozsvár, Pozsony. E téren azoknak a főiskoláknak a száma, ahol rendeztek háborús előadásokat még nem ismert, ellentétben a gimnáziumokkal, amelyekre már hamarosan explicite viszonyítási számadatok is rendelkezésre fognak állni. Egyelőre azonban csak az jelenthető ki, hogy eddig vizsgált vármegyeszékhelyek gimnáziumai közül legalább egyben egész biztos tartottak háborús előadásorozatot. A legismertebbek: Sárospatak, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged stb.

háborús időben a tudományos munka valóságos mentstvár, a hova a felizgatott lélek menekülhet és a hol, ha csak egyidőre is, visszanyerheti nyugalma és egyensúlyát. Előadásából kiragadjuk a következő sorokat:

„A midőn mi e haza s a monarkia földjét védjük, érezzük, hogy egyúttal harcosai vagyunk egy nagy emberi eszménynek: a civilizáció, a közös emberi kultúra érdekének is. Magyarországnak úgy látszik a gondviselés által kijelölt történelmi hivatása, hogy védőbástyája legyen a haladott nyugati műveltségnek a kelet előretörő barbarizmusa ellen. A legnagyobb örület, a mit ez a háború fölszínre hozott, nyugati ellenfeleinknek az az állítása, hogy a civilizációért küzdenek, mikor le akarják törni az emberiség által eddig elért legnagyobb műveltség hazáját, Németországot, mikor segédkeznek nyújtanak ahhoz, hogy a kozák és szibériai hordák ellepjék Németországot, Ausztriát és a mi szép hazánkat, s a mikor dicsőítik Afrika és Ázsia barbár tömegeit s még a sárga veszedelmet is, Európa sok ezer éves kultúrájának a megsemmisítésére. Mi magyarok, osztrákok, németek ezt a kultúrát védjük. Szent e háború nekünk, mert nagy és nemes célokért ontjuk vérünket. A hol a küzdelemnek ilyen erkölcsi alapja van, a hol ilyen erkölcsi erők szállnak síkra az erkölcstelenség ellen s oly szent akarat állja a küzdés nagy próbáját, ott a győzelem nem maradhat el. Ez a mi szilárd hitünk...

S a mi hőseink között ott küzdenek *ennek az egyetemnek a fiai is*. Ti pelyhedző állú ifjak, a kik elhagyátok a tanterem padjait, a laboratóriumukat, a kik könyveiteket fegyverrel cserélve fel, ott küzdetek az északi és déli harctereken ennek az országnak s a kultúrájának ellenségei ellen, hozzátok száll a lellem. Felkeres benneteket a nedves lövészárkokban, a harctér golyózáporában, a menetelések fáradalmi és nélkülözései közt. Elviszi hozzátok a mi üdvözlésünket, hálánkat és azt a kívánságunkat, hogy minél előbb viszontláthasson benneteket az egyetem, a győzelem babérjával díszítve. Isten óvja és áldja meg hazánkat ebben a küzdelemben!”

A rektor előadása után Grósz Emil dr. orvoskari dékán tartott előadást *az orvosi tudomány a háborúban* címmel. Beszélt a sebesültek gyógyításáról és a járványos betegségek ellen való védekezésről. Mindkét előadást a jelenvolt nagyszámú közönség tetszéssel fogadta. Végighallgatták az előadásokat Jankovich Béla kultuszminiszter és Ilosvay Lajos államtitkár is.

Ott voltak még az előadáson Tóth Lajos miniszteri tanácsos, az egyetemi ügyosztály vezetője, Gopcsa László miniszteri tanácsos, Zichy Aladár gróf és Lukács György titkos tanácsosok, volt miniszterek, Karácsonyi Jenő gróf, a Mentő-Egyesület elnöke. Müller Kálmán báró és Beöthy Zsolt főrendiházi tagok, az egyetemi tanács tagjai és az egyetemi tanárok és hallgatók is teljes számban, valamint előkelő hölgyközönség.” (*Budapesti Hirlap* 1914/307: 9)

Az egyetem bekapcsolódását a háborúba tehát nem lehet kellőképpen felülértékelni. Jelentősége azon túl, hogy a rendezvénnyel jelezni kívánta, hogy a magyar tudóstársadalom is ezentúl ki fogja venni a maga részét a háborús szerepvállalásból, a megtartott expozékkal kijelölte azokat a fontosabb attitűdöket, melyek közelebről a hadi beszédek további fejlődéséhez és azok létjogosultságának megkérdőjelezhetetlen voltához vezetett; távolabbról pedig a hazai *intellektuális*- vagy más kifejezéssel *értelempropaganda*<sup>27</sup> erre az időszakra tehető meg-

<sup>27</sup> Intellektuális vagy értelempropagandán értendő az I. világháború idején a honi, főképp írásbeli propagandának az a vonala, amely ellentétben az antanthatalmak tudomány- és sajtópropagandájával az emocionális hatások fokozása és az egyéb lélektani attitűdök gerjesztése helyett, kitűzött céljait érveléssel, tárgykörének kiszélesítésével és tudományos módszertan alapján, ugyanakkor jól felépített retorikával kívánta elérni. Az intellektuális propagandát, ezen belül a hadi beszédeket elsők között 1914-ben előbb a propagandától a kultúra alá, annak szerves részévé sorolták át, majd 1915-től fokozatosan az úgynevezett magas kultúrába illesztették. A honi értelempropaganda ilyen vezéralakjainak tekinthetők a már említett Berzeviczy Albert mellett, Apponyi Albert, Andrássy Gyula, Angyal Dávid, Marczali Henrik, Alexander Bernát, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Herczeg Ferencz stb.

erősödésében és kiteljesítésében látott el megkerülhetetlen szolgálatot. Információtörténeti szempontból az egyetemi előadások külön figyelmet is érdemelnek. Amíg a népművelő és egyéb szervezetek által rendezett „háborús matinék” hallgatóságát a városi polgárság felső és középső rétege adta, ezen belül igen magas számú volt a hölgyek részvételi aránya – melyre egyébiránt minden tudósítás külön figyelmet szentelt –, addig az egyetemi előadásokon a közönség legkevesebb felét az egyetemi hallgatóság adta, akik közül később – részben a hallottak hatására – igen sokan jelentkeztek önként frontszolgálatra.

Mint följebb már leírásra került a hadi előadásokon igen nagy számban képviseltették magukat a magas társadalmi osztályok tagjai és a fontos állami és egyéb hivatali posztokat betöltő hivatalnokréteg is. Itt szükséges megjegyezni, hogy az átfedések az előadásokban és a tagságban is különösen föltűnő lehet, amely meglehetősen kuszává teszi a téma kutatását. Amiről még szintén nem történt említés: az előadások bevétele. Pontos adatok sajnos itt sem ismertek. Egy komolyabb szervezésű hadi előadást a fővárosban 600 embernél csak a legkritkább esetben látogattak kevesebben. A Szabad Lyceum és társszervezetei által rendezett előadásokon nem kellett belépőt váltani, a tudományegyetem előadásai szintén ingyenesen látogathatók voltak. A Központi Segítő Bizottság előadásainak bevétele 14.026 korona volt. (*Budapesti Hirlap* 1915/6; *Pesti Hirlap* 1914/330) A végösszeg összetételének részletei egy kisebb történeti csoda folytán ismertek.

„A Ritz-szállóban rendezett „Háborús Délutánok” összjövedelme 14,026.74 korona volt, mely összeg a mai napon a Budapesti Központi Segítő Bizottság elnökének, Bárczy Istvánnak, a Központi Népkönyha céljaira átadatott. A fenti összeg következőleg alakult:

1. Szász-Schwarz Gusztávné jegyeladása: 8700 kor. Ebből felülfizetés: Magyar Jelzálog Hitelbank 310 K, Magyar Hitelbank 300 K. Magyar Takarékpénztárak Közp. Jelzálogbankja 300 K. Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank 300 K. Magyar Agrárbank 280 K. Magyar Bank és Kereskedelmi r.-t. 280 K. Tószeghy Imre 200 K. F. A. 180 K. Kisczétényi Kovács Lászlóné Berlinből 100 K. Szacelláry György 80 K. Spitzer Miksáné 80 K. Báró Guttmann Vilmosné 60 K. Návay Aladárné 60 K. Báró Hatvany Józsefné 40 K. Walder Gyula 80 K. Ludvig Gyuláné 30 K. Lenhossek Mihály egyetemi rektor 30 K. Farnady József 30 K. Csillag Teréz 20 K. Gomperz Miksáné 20 K. Surányi Miklósné 20 K. — 2. László Ferencné jegyeladása: 1520 K. Ebből felülfizettek: László Ferencné 180 K. Petzrik Jenő 180 K. Mauthner Alfréd 160 K. Wolfner Gyula 80 K. Wolfner József könyvkiadó 80 K. Bródy Samu 60 K. Helvey Tivadar 80 K. Krausz Simon 60 K. Dr. Tauszk Ferenc 20 K. — 3. Báró Hatvany Károlyné jegyeladása: 550 korona. Ebből felülfizettek: Wahl Oszkárné 80 K. Brüll Ignác 80 K. Báró Hatvany Károlyné 60 K. Veit Béla 40 K. Kopély Géza 30 K. Ormódy Vilmos 20 K. — 4. Elek Mária jegyeladása: 420 K. Ebből felülfizettek: Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 300 K. — 5. Napi pénztárnál befolyt összesen: 2770 korona. Ebből felülfizetések: Gróf Vay Gáborné 10 K. Szörényi József 6 K. Steller Antalné 4 K. Gróf Karácsonyi Jenő 2 K. — 6. Fenti összeg utáni takaréketéti kamat 66.74 korona.” (*Pesti Hirlap* 1914/330: 8-9)

Az eddig felsorolt előadásciklusokkal az 1914-es hadi beszédek sorozata még nem ért véget. Az év november 15-én az *Uránia Nemzeti Színház*<sup>28</sup> pontosabban a hozzátartozó *Uránia Magyar Tudományos Egyesület*<sup>29</sup> igazgatósági ülést tartott. (*Budapesti Hirlap* 1914/287) A

<sup>28</sup> Az *Uránia* korábban is aktívan kivette részét a magyar háborús erőfeszítésekből színházi előadásaival, melyek bevétele hadsegélyezési célokat szolgált. (*Budapesti Hirlap* 1914/280 és 1914/286) Szinre tűzött darabjai többségét a vígjátékok mellett a háborús témájú darabok alkották. (*Budapesti Hirlap* 1914/287 és 1914/294)

<sup>29</sup> A társaság 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére alakult meg, és a tudomány népszerűsítését tűzte zászlajára. Alakulásától kezdve rendszeresen tartott tudományos előadásokat, felolvasásokat a budapesti polgárság épülésére.

tanácskozáson Molnár Viktor elnök, aki miután fölolvasta József királyi herceg üdvözlő táviratát, valamint rendelkezett ötvenezer korona hadikölcsönkötvény jegyzéséről a társaság alaptökéjéből, az igazgatóság nevében Szász Károlyt, mint az Uránia főtítkárát megbízta, hogy „előadás-sorozatot rendezzen, melynek során egyetemi tanárok, akadémiai tagok, politikusok és kiváló publicisták a háborúval kapcsolatban fölmerülő tudományos és napi kérdésekről a nagy közönségnek előadásokat tartsanak. Az előadásokat az Uránia Színházban a délelőtti órákban díjmentesen tartják meg. [...]” (*Budapesti Hirlap* 1914/287: 20)

A rendezvénysorozatot kevesebb, mint két hét alatt sikerült is megszervezni. Az *Uránia Tudományos Egyesület* háborús fölolvadásainak programja a következőképp alakult: „December 6.: Lukács György dr.: *A háború tanulságai*; december 13.: Cholnoky Jenő dr.: *A harcterek földrajza*; december 20.: Méhely Lajos dr.: *A háború élettudományi alapja*; január 3.: Tetétleni Ármin dr. ügyvéd: *Etikai és kultúrértékek a háborúban*; január 10.: Jakár Gyula: *A harcban álló nemzetek*; január 17.: Sebestyén Károly: *A háború és a költészet*. E fölolvadások, illetőleg szabadelőadások mindig vasárnap délelőtt tizenegy órakor lesznek az Uránia Színházban. Egy-egy páholy ára két korona, a többi helyre ingyenes a belépés s a jegy az Uránia Színház pénztáránál vehető át. Hadsegítési célra szánt, adomány befogadására az előcsarnokban perselyeket állítanak föl.” (*Budapesti Hirlap* 1914/301: 19)

Lukács György expozéját a *Pesti Hirlap* és a *Pesti Napló* december elejétől, – azaz meglehetősen későn – kezdte hirdetni. (*Pesti Hirlap* 1914/307 és *Pesti Napló* 1914/307) Az Uránia szervezésében megtartott beszéd – Prohászka Ottokár Ritzbeli hadi előadásához hasonlóan – különnyomat formájában 1915-ben kiadásra került. (Lukács 1915) Az előadás vázlatos bemutatására itt már nincs lehetőség. Helyette álljon itt egy rövid beszámoló az eseményről: „Az *Uránia Magyar Tudományos Egyesület* ma délelőtt rendezte nagy és előkelő közönség jelenlétében első háborús délutánját az Uránia Színházban. Lukács György dr. országgyűlési képviselő volt az előadó, a ki a *háború tanulságairól* szólván, hangoztatta, hogy a háborúra már békében készülni kell s a nemzet emberanyagát testben, lélekben és erkölcsben harmonikusan kiképezni. Különösen fontosnak mondotta az egészségügyi berendezéseket, a melyek révén a fertőző betegségekkel is eredményesen tudunk megbirkózni. Békés időben minél több tüdővészellenes szanatóriumot kellene fölállítani, a melyek a háborúval járó fertőző betegségek kórházai lehetnének, így a népegészség legnagyobb kérdése a hadegészségügy követelményével összhangzatosan volna megoldható. Igen fontosnak mondotta végül, hogy hadbavonuló katonáink mögött erősen megalapozott gazdasági élet lüktessen. Az érdekes előadást megélték.

A legközelebbi előadás ugyancsak az Uránia Színházban vasárnap, december 13-án délelőtt tizenegy órakor lesz, a mikor Cholnoky Jenő dr. egyetemi tanár beszél a *harcterek földrajzáról*.” (*Budapesti Hirlap* 1914/309: 4)

Az Uránia háborús délutánjainak látogatottságáról pontos adatok egyelőre nem ismeretek. A hírlapirodalomban erre vonatkozóan minden esetben az volt olvasható, hogy „az előadást nagyszámú közönség hallgatta” vagy „a színházat egészen megtöltő közönség érdeklődéssel hallgatta s élénk tetszéssel kísérte az előadó fejtegetéseit”, ami az épület befogadó-képességét figyelembe véve mindenestre elárulja, hogy az előadásokat nem kevesebb, mint 500 fő látogatta rendszeresen. Ami ismeretes, hogy a decemberi időszakban az Urániába a legtöbb hallgatót vonzó hadi beszéd Méhely Lajosé volt, aki a Nemzeti Múzeumban tartott előadását (*Budapesti Hirlap* 1914/276, valamint *Pesti Hirlap* 1914/275) ismételte meg az Uránia hallgatósága előtt „népszerű formában”. (*Budapesti Hirlap* 1914/323: 7) A komoly sajtóvisszhangot kiváltó előadások szövege *A háború biológiája* címen később különnyomatban is megjelent. (Méhely 1915)

A háborús előadások története 1914-ben még korántsem ért véget vagy szakadt meg. 1915-től az egész ország területén tartottak háborús délutánokat az egyetemektől a vidéki

városok kultúrházaikig bezárólag.<sup>30</sup> Továbbá: igen sok előadásra hívtak gyors- és gépirókat, ekképp azok a hírlapok, illetve a tudományos folyóiratok számára lejegyzett-, vagy könyvformába gyűjtött változata is széles körben ismert volt országszerte. A magyar sajtó és könyvkiadás történetben addig nem látott mértékben jelentek meg az előadások különnyomatai. Kisebb-nagyobb kikötésekkel, de hasonló mondható el a többi háborús évről is a hadi beszédek vonatkozásában. A háborút követően azonban mind a populista, mind a tudományos érdeklődés drasztikusan megcsappant a háborús irodalom, így az előadások iránt is. Bár tudományos életünk nagyjai 1918 és 1930 között vagy külön kötetekben<sup>31</sup> vagy tanulmánygyűjteményekben<sup>32</sup> kiadták (kiadatták) ezeket, de közvetlen irodalmi hatásról ekkor már nem lehet beszélni. Legközelebb a második világháború idején lettek népszerűek a hasonló tartalmú előadások, de ezek nem az egész tudományos életre, hanem majdnem kizárólagosan a bölcsész tudományokra voltak hatással, abból is elsősorban a történettudományra.

Végezetül még egy gondolat. Mint a tanulmány elején olvasható idézetből *expressis verbis* kiderül, a különféle szervezésű hadi beszédek ciklusai az eddig leírtakon túl még egy célt szolgáltak: „Mint az idő fájának lehulladozó levelei” elbeszéli az utókornak, hogy mit és miként láttak, mit és hogyan értettek meg, végezetül pedig miként és hogyan vették ki saját részüket az otthonmaradtak a nagy eseményből. Kis túlzással gondolható, hogy talán a későbbi nemzedékek szemrehányását próbálták elkerülni. A véletlen úgy hozta, hogy a fenti idézet ismeretlen szerzője a *Budapesti Hirlap* egy másik helyén továbbviszi a megkezdett gondolatot, ami így szól: „A későbbi ivadék Arany verse szerint *ez avart járja* majd s összeböngészi, a mit e leveleken írva talál, hogy rekonstruálja belőle társadalmunknak e háborúban alakult képét.” (*Budapesti Hirlap* 1915/83:1 3) – Vajon az utókornak lehet oka a szemrehányásra? Hogy a kérdésre válaszolni lehessen fontos megismerni a háborús előadások teljes történetét.

## Irodalom

Alexander Bernát (2014) *A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor.

Andrássy Gyula (1915) *A háború okai*. Budapest, Pallas.

*Belügyi Közlöny* (1914).

Berzeviczy Albert (1915/1916a) Megnyitóbeszéd. In: Pályi Sándor (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. II. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–9.

Berzeviczy Albert (1915/1916b) Elnöki megnyitóbeszéd. In: Pályi Sándor (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. III. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–8.

Berzeviczy Albert (1916) Előszó. In: Pályi Sándor – Hervej A. Dezső (1916 szerk.) *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye a Szabad Lyceum Tudományt és Ismeretet Terjesztő Társaság előadásai az 1915/16. év folyamán*. I. sorozat, Budapest, Szabad Lyceum. 5–6.

<sup>30</sup> Csak néhány települést említve: Nyíregyháza, Debrecen, Sárospatak, Kassa, Miskolc stb.

<sup>31</sup> Jó példa erre Alexander Bernát a szövegben már idézett könyve, vagy részben Prohászka Ottokár *Korunk lelke* című munkája, amely a püspök háborús évek alatt elmondott hadi beszédeit így a *Háború lelke* (1915b) című könyvének anyagát is egészében tartalmazza. (Prohászka 1928)

<sup>32</sup> Például lásd Kornis Gyula vagy Tisza István esetében.

- Berzeviczy Albert (2014) „Az ország belepusztul ebbe a háborúba”, Budapest, Komp-Press.
- Budapesti Hirlap* (1914–1915)
- Enyvvári Jenő (1915) Bibliográfia. 1515. május-augusztus. In: Alexander Bernát (1915 szerk.) *Athenaeum* 1915/1. 361–366.
- Giesswein Sándor (1915) *A háború és a társadalomtudomány*. Budapest, Magyar Szent Korona Országos Békeegyesület.
- Gyulai Ágost (1915szerk) *Háborús Antológia*. Budapest, Élet.
- Hegedűs István (1914/1915) Elnöki megnyitó. In: Vörösváry Ferenc (1915 szerk.) *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Budapest, A három egyesület kiadása. 5-9.
- Lenhossék Mihály (1915a) *A háború és az egyetem*. Budapest, Pallas.
- Lenhossék Mihály (1915b) A háború és az egyetem. In: sz.n. (1915) *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetemen*. Budapest, Franklin-Társulat. 3–15.
- Lukács György (1915) *A háboru tanulságai*. Budapest, Pallas.
- Méhely Lajos (1915) *A háború biológiája*. Budapest, Pallas.
- Népszava* (1914).
- Pesti Hirlap* (1914).
- Pesti Napló* (1914.)
- Prohászka Ottokár (1915a) *Háború és vallás*. Budapest, Pallas.
- Prohászka Ottokár (1915b) *A háború lelke*. Budapest, Élet.
- Prohászka Ottokár (1928) *Korunk lelke*. Budapest, Szent István-Társulat.
- Prohászka Ottokár (1929) *Soliloquia*. I. kötet, Budapest, Szent István-Társulat.
- sz.n. (1914) A Háboru és a tudósok szolidaritása. *Magyar Figyelő* 1914/4. 249–268.
- sz.n. (1915) *Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetemen*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Szögi László (2010) *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története képekben*. Budapest, ELTE.
- Turbucz Péter (2014a) *Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914-15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra*. (kézirat)
- Turbucz Péter (2014b) A háború nemzetnevelő szerepe Alexander Bernát első hadi beszédében. *Magyar Hüperiön* 2014/4. 464-482.
- Turbucz Péter (2014c) Alexander Bernát és háborús beszédei. In: Alexander Bernát (2014) *A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 75-111.
- Vörösváry Ferenc (1915 szerk.) *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Budapest, A három egyesület kiadása.